

TKO JE UBIO STJEPANA RADIĆA? INTERPRETACIJE I KULTURA SJEĆANJA

Apstrakt

Ovaj rad istražuje atentat u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS 20. lipnja 1928. i smrt Stjepana Radića analizom historiografskih tumačenja, političkog konteksta i kulturne recepcije događaja. Cilj je utvrditi razlike u interpretacijama atentata i okolnosti smrti te sagledati način na koji su ti događaji oblikovali političku kulturu. Primjenom metode komparativne analize izvora, memoarske građe i znanstvene literature, razmatra se dinamika političkog nasilja, ideologizacija sjećanja i simbolički potencijal Radićeve smrti. Rad pridonosi razumijevanju političkih prijemora u međuratnoj Jugoslaviji i dugoročnih učinaka atentata na hrvatsko-srpske odnose i nacionalnu memoriju.

Ključne riječi: atentat 1928, Stjepan Radić, politička kultura, historiografija, kultura sjećanja.

WHO KILLED STJEPAN RADIĆ? INTERPRETA- TIONS AND THE CULTURE OF MEMORY

Abstract

This paper research the 1928 assassination in the National Assembly of the Kingdom Of Serbs, Croats and Slovenes and the death of Stjepan Radić through an analysis of historiographical interpretations, political context, and cultural reception of the event. The aim is to identify the differences in interpretations of the assassination and the circumstances of Radić's death, and to examine how these events shaped Croatian political culture. By applying the method of comparative analysis of sources, memoir materials, and scholarly literature, the study explores the dynamics of political violence, the ideologisation of memory, and the symbolic potential of Radić's death. The article contributes to a deeper understanding of the political controversies in interwar Yugoslavia and the long-term effects of the assassination on Croatian-Serbian relations and national memory.

Keywords: 1928 assassination, Stjepan Radić, political culture, historiography, culture of remembrance.

Uvod

Atentat na hrvatske zastupnike Seljačko-demokratske koalicije (SDK), ponajprije Hrvatske seljačke stranke (HSS), počinjen u beogradskoj Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928, predstavlja jedan od prijelomnih i najtragičnijih političkih događaja u povijesti hrvatskoga naroda u okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Tog dana je Puniša Račić¹, zastupnik Narodne radikalne stranke iz redova vladajuće većine, u samome parlamentarnom prostoru otvorio vatru na političke protivnike – pri čemu su smrtno stradali Đuro Basariček i Pavle Radić, a teže ili lakše ranjeni Ivan Pernar, Ivan Grandža te predsjednik HSS-a Stjepan Radić, koji je preminuo 8. kolovoza iste godine, prema službenim izvješćima, od posljedica ranjavanja.

Događaj je izazvao oštru osudu ne samo u hrvatskoj, nego i u međunarodnoj javnosti, a vrlo je brzo postao predmetom političkih analiza, publicističkih prikaza i književno-umjetničkih interpretacija. Središnja figura atentata postao je Stjepan Radić, zbog svoje karizmatičke političke pozicije i simboličke uloge vođe hrvatskoga seljačkog pokreta. Njegova je smrt snažno odjeknula u političkom, društvenom i kulturnom prostoru, postavši dugotrajni izvor kolektivne memorije, ideoloških prijepora i nacionalnih identifikacija. Gotovo da ne postoji razdoblje suvremene hrvatske povijesti – ni u 20. ni u 21. stoljeću – u kojemu se Radićeva smrt i beogradski atentat ne tematiziraju, reinterpretiraju ili komemoriraju.

U suvremenoj Republici Hrvatskoj, 20. lipnja se službeno obilježava kao Dan sjećanja na Stjepana Radića i lipanjske žrtve, čime

1 Puniša Račić bio je jedan od političara iz Narodne radikalne stranke, koji je uz svoje kolege Radikale (Vasilije Trbić, Dragutin Okanović, Milić Đorđević, Svetolik Savić, itd.) imao glavnu ulogu u formiranju srpskom dvoru vrlo bliskih četničkih organizacija, koje su vršile akcije kroz teror, nasilje i prijetnje usmjerene na političke protivnike. Uz Srpsku nacionalnu omladinu, upravo su se četničke organizacije (Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu i Udruženje srpskih četnika „Petar Mrkonjić”) neposredno stavile u službu političkih ciljeva srpskih Radikala. Povjerenje srpskog dvora, Puniša Račić stekao je kao osoba bliska organizaciji „Bela ruka” i kao lažni svjedok (uz Vasilija Trbića i Dragutina Okanovića) u montiranom Solunskom procesu protiv Dragutina Dimitrijevića Apisa (vođa „Crne ruke”), kada je Apis osuđen na smrt zbog navodne zavjere i navodnog planiranja ubojstva Aleksandra Karađorđevića. Uz to, Račić je bio jedan od glavnih aktera pri razbijanju Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine, te formiranju više četničkih organizacija koje su, kao što je spomenuto, bile odane Radikalima. Vidjeti više u: Šehić, 1971, 80–94.

događaj dobiva i institucionaliziranu dimenziju političkog pamćenja. Obilježavanje 20. lipnja kao dana sjećanja u hrvatskoj suvremenoj kulturi memorije ukazuje na duboku simboličku vrijednost Radićeve smrti. Još u međuratnom razdoblju razvijena je percepcija Radića kao mučenika hrvatske politike, a njegovo stradanje postalo je sastavni dio nacionalnoga političkog mita. Ta se percepcija kasnije, u različitim ideološkim kontekstima, prilagođavala – od simbolike žrtve unitarizma do figure narodnog tribuna u socijalističkoj Jugoslaviji.²

Bogat historiografski i publicistički korpus posvećen atentatu pokazuje znatne razlike u interpretaciji ključnih aspekata događaja – od tehničkih detalja poput vrste upotrijebljenog oružja, preko različitih prikaza tijeka i motivacije atentata, sve do tumačenja uloge pojedinih političkih aktera. Posebno su otvorena pitanja o političkoj pozadini atentata i okolnostima smrti Stjepana Radića, koja i dalje ostavljaju prostor za znanstvenu nesigurnost i interpretativnu pluralnost. U tom smislu, ovaj se rad oslanja na različite izvore i tumačenja kako bi se prikazala višeslojnost teme, ali i otvorio prostor za nova istraživanja tema koje su se otvorile ovim radom.

Strukturiran kroz poglavlja koja se bave razlozima atentata, političkom atmosferom koja mu je prethodila, rekonstrukcijom samoga čina, pitanjima liječenja i smrti Stjepana Radića te memorijalnim i ideološkim aspektima koji su uslijedili, rad se temelji na komparativnoj analizi izvora i literature. Isto tako, ovaj rad temelji se na metodološkim pristupima kulturne historiografije, osobito u dijelu koji se odnosi na konstrukciju kulture sjećanja, analizu diskursa i ideoloških narativa kroz selektivno pamćenje povijesnih događaja.

Razlozi za atentat (V. Radić, Kulundžić i Kolar-Dimitrijević)

Kako bi se što potpunije razumio atentat počinjen u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. te okolnosti koje su dovele do smrti Stjepana Radića, potrebno je analizirati i motivacijski sloj događaja. U tom je kontekstu osobito relevantno razmotriti različita historiografska tumačenja koja se bave pitanjem političke odgovornosti, razine organiziranosti atentata te potencijalne upletenosti najviših državnih struktura. Ova interpretativna nesuglasja imaju izravan utjecaj na recepciju događaja i njegov status unutar političke kulture i kulture sjećanja, što je jedan od temeljnih istraživačkih interesa ovoga rada.

Srpska povjesničarka Latinka Perović upozorava da hrvatska historiografija, osobito u ranijim razdobljima, ustrajava na rekonstrukciji političke pozadine atentata, nastojeći u širem krugu aktera – uključujući i kraljevski dvor – prepoznati nalogodavce zločina. Prema njezinoj ocjeni, hrvatski su povjesničari pokušali do kraja istražiti pripreme atentata, iz čega su izveli zaključke o njegovoj organiziranosti, mirnoj i planskoj izvedbi te neposrednoj umreženosti izvršitelja: „To je dalo osnove za zaključak, koji sa hrvatskim dele i drugi historičari, da je atentat bio naručen i organizovan, mirno i hladnokrvno izveden, sa sigurnošću njegovih izvršilaca. (...) Što se tiče nalogodavca, niti su vodile ka dvoru, to jest ka kralju Aleksandru.”³ Perović pritom ističe da, unatoč indicijama, izravni dokazi za ove tvrdnje nikada nisu pronađeni, što ne isključuje mogućnost političke odgovornosti, ali problematizira njezinu znanstvenu dokazivost.

Na planiranost atentata upućuje i činjenica da je sjednica Skupštine prvotno bila zakazana za 21. lipnja, no iznenada je prebačena dan ranije, i to navodno zbog obveza kralja Aleksandra. Ovu promjenu termina neki autori tumače kao mogući pokazatelj da je atentat bio poznat ili barem očekivan u nekim političkim krugovima.⁴

Sličan smjer zauzima i Vladimir Radić, sin Stjepana Radića, koji u djelu *Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa* jasno sugerira institucionalnu i političku potporu atentatu. Riječ je, naime, o njegovoj disertaciji obranjenoj na Školi visokih međunarodnih znanosti u Parizu.⁵ U svojoj analizi naglašava da iza Puniše Račića nije stajao izolirani pojedinac, već predstavnik režima kojemu je cilj bio eliminirati vođu tadašnjega hrvatskoga narodnog pokreta. Radić eksplicitno navodi: „Puniša Račić je prvi zločinac u povijesti čovječanstva, za čijim su leđima bili kraljevski ministri u času izvršenja zločina.”⁶ Njegova teza, izložena u ideološki snažnom i retorički intoniranom tekstu, polazi od premise da je atentat bio posljedica strateške odluke političkih elita s ciljem uništenja političkog predstavništva Hrvata u Kraljevini SHS: „Beogradski vlastodršci odlučiše, da uklone zapreku velikosrpskom prodiranju (...) da ubiju Vođu Hrvata Stjepana Radića, računajući sigurno po onoj: 'Udari pastira..., razbježat će se ovce.'”⁷ Ne čudi stoga da je Radićeva knjiga,

3 Perović, 2025.

4 Perić, 2006, 514.

5 Janjatović, 1994, 226.

6 Radić, 1931, 4.

7 Isto, 37.

zbog svog eksplicitnog političkog naboja, bila zabranjena u monarhističkoj Jugoslaviji.⁸

Tezu o politički motiviranoj eliminaciji Stjepana Radića razrađuje i hrvatski publicist Zvonimir Kulundžić u opsežnom i temeljitom djelu *Atentat na Stjepana Radića*, koje predstavlja jedno od najdetaljnijih istraživanja teme u hrvatskoj historiografiji do sada. Kulundžić, također, naglašava ulogu najviših državnih krugova, osobito kralja Aleksandra, u oblikovanju političke klime koja je dovela do atentata, interpretirajući Punišu Račića kao oruđe viših političkih struktura. Njegovo djelo posebno je važno zbog iscrpne dokumentacije, analitičkog pristupa i pokušaja rekonstruiranja motivacijskog konteksta atentata, pri čemu se Radić prikazuje kao politički akter koji je, unatoč pritiscima, odbijao sudjelovati u režimskoj logici vladanja „po beogradskim pravilima”.⁹

Drukčiji pristup nudi hrvatska povjesničarka Mira Kolar-Dimitrijević, koja u članku *Višestruki razlozi atentata na vođu HSS-a Stjepana Radića 1928. godine* daje slojevit i uravnoteženiju analizu, naglašavajući višestruke čimbenike koji su utjecali na razvoj krize: od nacionalno-političkih napetosti do gospodarskih i socijalnih sukoba. Iako ne isključuje mogućnost političke pozadine, autorica se zadržava na razini pojedinačne odgovornosti i naglašava ulogu Račića kao samostalnog počinitelja. Time se njezin pristup bitno razlikuje od Radićeve i Kulundžićeve interpretacije, budući da ne vidi izravnu povezanost atentata s urotom viših državnih institucija. Osobito važnim doprinosom njezina rada može se smatrati uvođenje gospodarskih razloga u analizu dinamike sukoba, čime se tematika atentata dodatno širi izvan isključivo političke sfere. Takav pristup ne čudi s obzirom na to da je autorica najistaknutija gospodarska povjesničarka u Hrvatskoj.¹⁰

Potrebno je, stoga, ukazati na činjenicu da motivacija atentata nije jednoznačno objašnjiva, već proizlazi iz spleta okolnosti koje

8 Analitički inventar zbirke HR-HDA-1361, *Cenzura i zabrana tiska: 1913–1941: (Grupa XVIII)*, 90.

9 Vidjeti više u Kulundžić, 1967. Iako se djelo odlikuje bogatom dokumentarnom građom i detaljnom naracijom, hrvatska historiografija često mu zamjera manjak kritičke distance, naglašenu ideološku interpretaciju i prečesto zaključivanje na temelju indicija. Unatoč tome, knjiga ostaje važno i nezaobilazno štivo za razumijevanje povijesne konstrukcije atentata i njegova političkog okvira.

10 Više o tome vidjeti u: Petrić – Brandolica, 2024.

obuhvaćaju političku represiju, međunacionalne tenzije, ekonomske frustracije i moguće strategije vladarskih krugova.¹¹

Atmosfera stvorena prije atentata: politička radikalizacija i institucionalna pasivizacija

Razumijevanje političkog i društvenog okvira neposredno prije atentata na zastupnike Hrvatske seljačke stranke u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS zahtijeva analizu procesa radikalizacije parlamentarne i izvanparlamentarne političke scene. Taj proces odvijao se postupno, uz sudionništvo ne samo ekstremnih pojedinaca, već i ključnih aktera vladajuće strukture koji su izravno ili neizravno podržavali nasilnu političku retoriku. Radikalizacija se manifestirala kroz pogoršanje političke komunikacije, manipulaciju medijima, instrumentalizaciju sigurnosnog aparata te pasivizaciju institucija odgovornih za očuvanje demokratskih procedura.¹²

Središnju političku dinamiku u prvoj polovici 1928. godine određivalo je antagoniziranje između vladajuće radikalske većine i opozicijskog bloka predvođenog Hrvatskom seljačkom strankom i Samostalnom demokratskom strankom Svetozara Pribićevića. Njihovo je djelovanje u Narodnoj skupštini bilo usmjereno na otpor hegemonijskim tendencijama režima, pri čemu je dolazilo do otvorenih sukoba i verbalnih eskalacija, što je dodatno intenziviralo polarizaciju. U tom kontekstu, kako primjećuje Mira Kolar-Dimitrijević, kritična točka bila je formiranje nove vlade Velje Vukičevića u veljači 1928., čije je djelovanje obilježila represija prema političkim protivnicima i zaoštavanje odnosa s opozicijom.¹³

Parlamentarna praksa tog razdoblja pokazuje učestalu zloupotrebu procedura i odbijanje zaštite opozicijskih zastupnika, unatoč brojnim upozorenjima na prijetnje i izravnu opasnost. Simptomatičan je incident od 3. ožujka 1928., kada je došlo do fizičkog sukoba nakon što je zastupnik SDK-a Ivan Pernar nazvao jednog člana Radikalne stranke „žandarom“, što ilustrira visoku razinu napetosti u parlamentu. Nadalje, socijalna i ekonomska pitanja, poput gladi u pasivnim krajevima i ratifikacije Nettunskih konvencija, dodatno su polarizirala zastupnike, osobito jer su hrvatski predstavnici inzistirali na uključivanju hrvatskih seljaka u humanitarnu pomoć, dok su srpski političari – po-

11 Kolar-Dimitrijević, 2018, 5–12.

12 Perić, 2006, 327–345; Matković, 1999, 273–292; Janjatović, 2003, 112–129.

13 Kolar-Dimitrijević, 2018, 5–12.

put Čede Radovića – zagovarali ekskluzivnost srpskih teritorija u toj ulozi.¹⁴

Posebnu važnost u eskalaciji krize imala je i uloga tiska, osobito beogradskih novina kao što su *Politika* i *Jedinstvo*. Milan Gavrilović, urednik *Politike*, koristio je medijski prostor za selektivno izvještavanje o parlamentarnim zbivanjima, ciljano prikazujući Stjepana Radića kao destabilizirajući element, dok su prijetnje i vrijeđanja sa strane režimskih zastupnika ostajala neobjavljena. Tako se medijski diskurs pretvorio u produžetak političkog obračuna, a retorika nasilja postupno je normalizirana u javnome prostoru.¹⁵

Jedan od najeklatantnijih primjera pozivanja na fizičku eliminaciju političkih protivnika nalazimo u *Jedinstvu*, koje je 14. lipnja 1928. objavilo članak naslova „Sa svinjama se možemo samo njihovim jezikom razgovarati“ u kojem se eksplicitno tvrdi da „ubiti Stjepana Radića i Svetozara Pribićevića jest apsolutni državni interes“.¹⁶ Ovakva izjava, koja nadilazi granice političke polemike i prelazi u sferu poticanja na zločin, zabilježena je i u zapisniku saslušanja samoga Stjepana Radića, objavljenom u prijeratnim i poslijeratnim izdanjima. U zapisniku Radić svjedoči: „Vukičevićev list »Jedinstvo« donio je početkom lipnja članak potpisan od svog urednika gdje se pozivlje, dokazuje i tvrdi, da je apsolutni državni interes, da se Stjepan Radić i Svetozar Pribićević ubiju.“¹⁷

Upozorenja o mogućem atentatu nisu dolazila isključivo iz medijskih naznaka ili iz općeg dojma političke klime. Sam Stjepan Radić u više je navrata bio izravno informiran o prijetnjama smrću. Dana 19. lipnja, u razgovoru s redakcijom *Narodnog vala*, Radić je prenio da mu je jedan visoki dužnosnik Radikalne stranke izravno dao do znanja kako je premijer Vukičević „spreman na sve“, a izjave o njegovu planiranom ubojstvu više se ne mogu smatrati puko retoričkima. Radić je izjavio: „Još nije bilo situacije, koja bi bila ovako divljačka i ovako protivna svim pojmovima politike i parlamentarne borbe.“¹⁸

Važno je primijetiti da politički sustav nije ponudio nikakvu institucionalnu zaštitu zastupnicima opozicije, iako su informacije o prijetnjama bile dostupne predsjedniku Skupštine, nadležnim tijelima i čitavoj javnosti. Time se stvorio kontekst koji nije samo pasivno dopustio atentat, nego ga je – kroz toleriranje radikalne retorike i ignoriranje

14 Isto.

15 Kulundžić, 1967, 212–218.

16 Paver, 1972, 172.

17 Kulundžić, 1967, 207.

18 Radić, 1931, 59.

upozorenja – praktički omogućio. Atmosfera u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. nije bila samo rezultat impulzivne eskalacije, nego kumulativni proizvod višemjesečne političke polarizacije, društvene napetosti i svjesne normalizacije nasilja u javnom i parlamentarnom prostoru. Ta konstelacija činila je atentat predvidivim, a u određenim tumačenjima i anticipiranim dijelom političke dinamike režima. U nastavku rada bit će prikazano kako se ta politička i medijska priprema prenijela u konkretan čin oružanog napada te na koje su se sve načine interpretirale okolnosti samoga atentata.

Zaključno valja reći da proces radikalizacije nije bio izoliran samo na parlamentarne sukobe, nego se razvijao u širem društveno-političkom okruženju obilježenom normalizacijom nasilja. Posebno se to očitovalo u djelovanju nacionalističkih omladinskih i paramilitarističkih organizacija poput Srpske nacionalne omladine (SRNAO) i Udruženja srpskih četnika „Petar Mrkonjić“. Njihovi su istaknuti članovi, među kojima su bili Vasilije Trbić i Puniša Račić, povezani s Narodnom radikalnom strankom te su uživali izravnu potporu režima kroz audijencije na Dvoru i financiranje iz državnih fondova. Time je stvoreno ozračje nekažnjivosti i političke instrumentalizacije nasilja, što je atentat učinilo ne samo mogućim nego i u određenim krugovima očekivanim.

Tijek atentata: višestruke interpretacije i narativna stratifikacija političkog zločina

Tijek atentata u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS 20. lipnja 1928. godine predstavlja jedno od najspornijih pitanja u kontekstu interpretacije samog čina atentata, a time i njegovih političkih, institucionalnih i simboličkih konzekvencija. Hrvatska historiografija, kao i šira javna i politička recepcija, obilježeni su nizom proturječnih prikaza i svjedočanstava o tome što se točno dogodilo toga dana u parlamentu u Beogradu. Upravo ta neujednačenost izvora – od službenih zapisnika, memoara i izjava svjedoka do režimskih i opozicijskih medija – upućuje na činjenicu da sam događaj, osim fizičke razine, posjeduje i duboku narativnu i ideološku dimenziju.

Kao što je već istaknuto u uvodnome dijelu rada, službeni stenogram saborske sjednice 20. lipnja 1928. nije ovjeren, a prema interpretaciji Vladimira Radića, podlošan je cenzuri i manipulaciji, čime je njegova vrijednost kao izvora dodatno relativizirana. Naime, zapisnik završava u trenutku kada Puniša Račić, zastupnik Narodne radikalne

stranke, izgovara riječi: „Tko god bude pokušao da se stavi između mene i Pernara poginućel!”¹⁹ Neposredno nakon toga slijedi prekid stenograma, što jasno sugerira da dokument ne sadržava zapis o samom činu pucanja, čime se otvara prostor za naknadne interpretacije i manipulacije.

U beogradskoj *Politici*, kao tada najutjecajnijem dnevnom listu, objavljen je redoslijed napada koji započinje metkom upućenim Ivanu Pernaru, zatim Đuri Basaričeku koji je, prema pisanju, potrčao prema Račiću i tom prilikom bio pogođen, potom Stjepanu Radiću koji je ranjen u klupi, Ivanu Grandi koji ga je pokušao zaštititi tijelom, te Pavlu Radiću koji je pogođen dok je pokušavao pomoći Stjepanu Radiću. Uz to, novine navode da su ministri Milorad Vujičić i Dragomir Obradović navodno pokušali spriječiti atentat, ali bez uspjeha.²⁰

Svetozar Pribićević, prema toj verziji, nije bio u dvorani u trenutku atentata, što je važno jer otvara mogućnost reinterpretacije mete drugog hica – je li on bio usmjeren prema Đuri Basaričeku ili Pribićeviću? Naime, prema Miri Kolar-Dimitrijević, u njezinoj interpretaciji zbivanja, drugi hitac Puniše Račića nije bio namijenjen Đuri Basaričeku nego Svetozaru Pribićeviću, ali je Basariček, skočivši iz klupe i pokušavši obraniti Radića, primio metak umjesto Pribićevića. Autorica zaključuje da je riječ o promašaju cilja, čime sugerira da se atentat nije dogodio stihijski, nego prema unaprijed zamišljenoj logici atentatorskoga plana.²¹ Ova teza utemeljena je i na izjavi samoga Pribićevića koji je rekao: „Đuro Basariček mi je spasio život”²², kao i na navodima da je Račić izgovorio „Tebe čekam!” – rečenicu koju drugi izvori pripisuju replikama prema Pavlu Radiću. U oba slučaja, riječ je o rečenici visoke simboličke vrijednosti, koja se može interpretirati kao eksplicitno ciljano djelovanje, a ne rezultat afektivnoga gubitka kontrole.²³

Još jedna relevantna verzija dolazi iz *Saopćenja Kluba Seljačko-Demokratske Koalicije o organiziranom umorstvu dne 20. lipnja u Beogradskom parlamentu*, gdje se detaljno rekonstruira redoslijed pucanja: „Nakon što je izpalio jedan metak na Pernara, izpalio je dva

19 Radić, 1931, 51.

20 Ubistvo Pavla Radića i dr. Basaričeka: Narodni poslanik Puniša Račić ubija iz revolvera dr. Basaričeka i Pavla Radića. — Teško su ranjeni g. dr. St. Radić, dr. Pernar i Grandi. — Puniša Račić se sâm predao policiji, *Politika* 25/7233, 1928, 1–3.

21 Kolar-Dimitrijević, 2018, 13.

22 Isto.

23 Isto.

metka na Predsjednika Radića, od kojih je prvi pogodio zastupnika Grandju, koji je Predsjednika Radića zaklonio svojim tijelom, četvrtim hitcem oborio je zastupnika dra Gjuru Basarička a potom zastupnika Pavla Radića, koji je u momentu pogibije Basaričeka već bio prošao izpred prvih klupa – ubio je hitcem u ledja.”²⁴ Ovaj opis podudara se s izjavom Stjepana Radića o ulozi Ivana Grande koji je, prema njegovim riječima, dvaput spasio njegov život. U izjavi, Radić navodi: „Zastupnik Grandja naslonio se na mene cijelim tijelom i hitac, koji je bio namijenjen meni ravno u srce, zapeo je, kako se kasnije ustanovilo, na notesu i papirima u njegovom džepu, a pred drugi hitac namijenjen meni, on je postavio svoju ruku, dok sam se ja u isti čas nekim čudom okrenuo za 90° te to tane, koje je prostrijelo Grandjinu ruku bilo bi prošlo sredinom moga trbuha.”²⁵

Svjedočenje Ivana Pernara dodatno potvrđuje da se atentat nije dogodio u afektu, već kao niz planiranih hitaca: „Pogođen sam s dva metka, jedan za drugim, prvi u lijevu ruku, a drugi u prsa.”²⁶ I ova izjava ukazuje na precizno nišanje, a ne kaotično, afektom motivirano pucaње. Radić u svome izvješću navodi kako je ukupno ispaljeno šest hitaca.²⁷

Značajan doprinos reinterpretaciji događaja daje i zastupnik Vasilije Trbić. Njegova *Secanja*, ali i privatna korespondencija sa Zvonimирom Kulundžićem 1960-ih, svjedoče o tome da je oružje koje je koristio Puniša Račić – revolver tipa „Steyer” – navodno poteklo iz Trbićeva privatnog arsenala. Naime, Trbić je ranije kupio revolver od jednog umirovljenog pukovnika, a zatim ga predao Draganu Bojoviću, Račićevu pobratimu, koji ga je mjesec dana kasnije dao Račiću. Trbić je kasnije u dvorani prepoznao vlastiti bivši revolver u rukama atentatora.²⁸ Ova činjenica, premda anegdotalna, pruža dodatni argument u prilog tezi da atentat nije bio čin pojedinačne improvizacije, već dio šireg plana u kojem je i samo oružje bilo nabavljeno s unaprijed poznatom namjenom. Trbićev iskaz o redoslijedu atentata uglavnom se podudara s ostalima, ali u njega dodaje još dva metka koja su bila ispaljena prema klupi pod kojom su ležali ranjeni Radić i Grandja, čime implicira gotovo egzekutorski pokušaj dokrajčenja žrtava.

24 Radić, 1931, 63–64.

25 Paver, 1972, 177.

26 Kulundžić, 1967, 364–365.

27 Paver, 1972, 175.

28 Kulundžić, 1967, 272–278.

Zanimljivo je da i Rudolf Horvat potvrđuje sličan slijed. Račić je, prema njemu, prvo upucao Pernara, potom je pucao prema Radiću, ali je pogođen Basariček koji se umiješao, a zatim Grandža, Radić i Pavle Radić.²⁹ Horvat također potvrđuje da je riječ bila o revolveru, ali pogrešno navodi da se radilo o „parabelumu“, što Kulundžić kasnije ispravlja: „Revolver Puniše Račića, sistem »Steyer« (a ne parabelum, kako se često u literaturi navodi), težak oko pola kilograma, dužine 25 cm, kalibra devet milimetara. U šaržeru se nalaze dva neispaljena metka, što je dokaz više da Puniša Račić, pucajući, nije mogao biti u afektu jer bi u tom slučaju nekontrolirano pucao do kraja.“³⁰

U proglasu koji je Puniša Račić objavio 20. lipnja, ne spominje se nijedna konkretna žrtva, već samo domovinska patetika: „...lišavajući se mogućnosti daljeg rada za dobro kralja i otažbine, ja molim Boga, da poživi našeg uzvišenog kralja, narod i otažbinu.“³¹ Ovaj diskurs uokviruje atentat u širi ideološki narativ lojalnosti monarhiji, čime se dodatno naglašava politički, a ne emocionalno-afektivni karakter čina.

Na temelju ovdje predstavljenih interpretacija, može se zaključiti da sam čin atentata i njegov neposredni tijek ostaju predmet višestrukih, nerijetko nespojivih narativnih konstrukcija. No, upravo u toj polifoniji izjava i perspektiva ogleda se težina atentata ne samo kao fizičkog čina nasilja, nego i kao događaja koji je inaugurirao višedesetljetnu političku i kulturološku borbu za tumačenje prošlosti. U tom smislu, rekonstrukcija atentata nije puko tehničko pitanje kronologije, već ključan moment za razumijevanje dinamike hrvatsko-srpskih odnosa, povjerenja u institucije, uloge medija i političkih elita te transformacije političkog nasilja u simbolički kapital.

Ponašanje nekih mogućih Račićevih suradnika

*Milan Stojadinović: oportunistička distanca
ili strukturalna suodgovornost?*

Jedno od važnih svjedočanstava koje otvara prostor za interpretaciju atentata kao dijela politički motiviranoga plana uklanjanja Stjepana Radića donosi Sekula Drljević u tekstu „Dvadeseti lipanj godine 1928.“, koji je objavljen u knjizi Vladimira Radića. Drljević, tada zastupnik

29 Horvat, 1942, 389.

30 Kulundžić, 1967, 372.

31 Radić, 1931, 62.

Seljačko-demokratske koalicije iz Crne Gore i blizak Radićev suradnik, iznosi sumnju da je atentat bio planiran znatno ranije. Kao primjer navodi događaj iz Vinkovaca, kada je mjesecima prije atentata kondukter rekao dvojici zastupnika da je Radić ubijen u Beogradu.³² Iako se ta informacija pokazala neistinitom, činjenica da su se gotovo identične glasine pojavile i u Zagrebu i Subotici potaknula je Drljevića na razmišljanje da se možda radilo o ispitivanju reakcije javnosti na moguće političko ubojstvo.

Osim toga, Drljević ukazuje na još jedan događaj koji smatra značajnim – Radićevo planirano sudjelovanje u radu Interparlamentarnog odbora u Parizu, koje je onemogućeno od strane najviših političkih krugova. Na sastanku održanom 12. lipnja 1928. Stjepan Radić izrazio je želju da u ime Seljačko-demokratske koalicije putuju on i Pavle Radić. Međutim, predsjednik trgovačko-financijske sekcije Interparlamentarnog odbora, Milan Stojadinović, izjavio je da je delegaciju već sastavio, da je popis odobrio predsjednik vlade Velja Vukičević i da su u nju uključeni Juraj Krnjević i sam Drljević. Unatoč prosvjedima Radića i drugih članova Odbora, uključujući Ninčića, Šećerova i Kojića, Stojadinović je ostao pri svojoj odluci, navodeći kako će podnijeti ostavku na funkciju ako Radić bude dio izaslanstva. Na kraju u Pariz nije otputovao niti jedan član HSS-a, a izaslanik SDK-a bio je Čeda Kokanović, koji, prema Drljeviću, nije bio ni član Odbora ni najavljen organizatorima.

Drljević iz toga zaključuje da je Radiću putovanje u Pariz bilo onemogućeno zbog vremena održavanja zasjedanja – od 19. do 27. lipnja 1928. – implicirajući da su određeni politički krugovi željeli njegovu prisutnost u Beogradu upravo na dan atentata.³³

Njegove teze potvrđuje i izvadak iz saslušanja koje je sastavila Josipa Paver. Radić ondje svjedoči da je Stojadinović svjesno onemogućio njegov odlazak u Pariz, iako su brojni članovi Odbora tvrdili da bi izmjena sastava delegacije bila moguća, kao što je već bilo slučajeva u zadnji trenutak. Radić je bio zaprepašten time što je predsjednik vlade imao odlučujuću ulogu u izboru članova delegacije pojedinih klubova i na kraju je – kako sam navodi – pod pritiskom i u atmosferi prijetnji odlučio da u parlamentu više ne sudjeluje u raspravama.³⁴

Odluku da ne govori na sjednici 20. lipnja, Radić nije donio samostalno, kako se katkad sugerira u literaturi. Sekula Drljević i Pavle

32 Radić, 1931, 62.

33 Isto, 70–71.

34 Paver, 1972, 168–170.

Radić upozoravali su ga istoga jutra da postoji ozbiljna prijetnja njegovu životu te da bi bilo mudro izostati s te sjednice. Na to je Stjepan Radić, prema Drljevićevoj zabilješci, odgovorio: „I ja osjećam, da se nešto sprema, ali zapamti, Sekula, ja sam kao vojnik u rovu, iz kojeg vodim borbu za prava hrvatskoga seljačkog naroda. Ili ću iz toga rova izići kao pobjeditelj ili će me mrtvog iznijeti hrvatski narod.“³⁵ Takvo raspoloženje govori o Radićevoj svijesti o prijetnjama, ali i o njegovoj odlučnosti da ne odstupi od političkog djelovanja ni pod cijenu osobne sigurnosti.

Zanimljiv je u tom kontekstu i kasniji pokušaj reinterpretacije događaja od strane potomka Puniše Račića, izrečen u razgovoru s novinarom Robertom Knjazom. Puniša Račić mlađi iznio je tvrdnju da je Stjepan Radić provocirao njegovog pretka te da je do pucnjave došlo zbog osobne časti i verbalnog vrijeđanja.³⁶ Međutim, takva tumačenja ne podupire nijedan relevantan povijesni izvor. Štoviše, sam Radić nakon atentata odbacio je tvrdnje, plasirane u pojedinim stranim tiskovinama, da je prethodno vrijeđao vladajuću većinu, nazvavši takve tvrdnje dijelom kampanje „zločinačkog legla iz Beograda“.³⁷

Kombinacija svjedočanstava Sekule Drljevića, Radićeva saslušanja i konteksta političkog isključenja iz međunarodne delegacije otvara prostor za zaključak da je postojala sustavna strategija marginalizacije i izolacije Stjepana Radića uoči atentata. Premda iz dostupnih izvora nije moguće izvesti nedvosmislen zaključak o organiziranoj uroti, njihova koincidencija u vremenu, politička pozadina i kasnija pasivnost institucija – zajedno s izostankom kaznenog progona odgovornih – opravdano potiču sumnju u mogućnost politički motivirane eliminacije.

Ninko Perić: pasivnost predsjedatelja i pitanje institucionalne odgovornosti

Ako promotrimo tumačenje Zvonimira Kulundžića, vidljivo je da autor Ninka Perića, tadašnjega predsjednika Narodne skupštine, pozicionira kao jednog od ključnih aktera – gotovo dirigenta tragičnih događaja od 20. lipnja 1928. godine. Tijekom same sjednice, Perić gotovo da nije reagirao na ozbiljna upozorenja opozicijskih zastupnika. Primjerice, nije intervenirao ni kada mu je zastupnik Ivan Pernar prenio prijetnju

35 Radić, 1931, 73.

36 Rašeta, 2025.

37 Radić, 1931, 128–129.

Lune Jovanovića da će ga „ubiti ako to ne učini Račić“. Slično je ignorirana i izjava Tome Popovića da će „danas biti ubijen Stjepan Radić“, premda se time izravno aludiralo na pripremu atentata.³⁸

Kulundžić detaljno rekonstruira trenutak u kojem se Račić javio za riječ zbog primjedbe na zapisnik, a Perić mu tu riječ daje pod obrazloženjem da je „prozvan“, dopuštajući mu govor u trajanju od pet minuta. Kulundžić ovu formulaciju interpretira kao mogući znak. Naime, Račić zapravo nije izravno prozvan, niti je njegovo javljanje bilo u skladu s poslovničkom odredbom o „ličnom objašnjenju“. Uz to, predsjednik Skupštine imao je diskrecijsko pravo oduzeti mu riječ ako se govor ne drži teme – što se ovdje nedvojbeno dogodilo – no to nije učinio. Dapače, prema Kulundžiću, u trenutku kada se Račić fizički približio govornici (što također nije bilo poslovnički dopušteno), navodno je Periću dao znak koji su dvojica novinara protumačila kao bezazlen, ali Kulundžić sumnja da je riječ o dogovorenom signalu za prekid sjednice. Sjednica je doista prekinuta tek kada je Račić otvoreno zaprijetio Pernaru, čime je Perić – prema ovom tumačenju – propustio pravodobno reagirati.³⁹

Slično Kulundžiću, Vladimir Radić u svojoj knjizi također ukazuje na Perićevu institucionalnu odgovornost, posebno u kontekstu njegove odluke da Račiću ipak da riječ, unatoč tome što primjedbu na zapisnik nije bio formalno najavio. Radić ističe da nije precizirano tko je točno „prozvao“ Račića, kao i da nije jasno temeljem čega je zahtjev za riječ uopće odobren. Osim toga, Radić demantira tvrdnje tadašnje beogradske *Politike*⁴⁰ da je Perić bio izvan sabornice za vrijeme atentata, pozivajući se na činjenicu da je Perić formalno prekinuo sjednicu⁴¹ i da je bio u trenutku pucnja još uvijek prisutan u dvorani, napuštajući je u trenutku kada je ispaljen prvi metak.⁴²

Posebnu težinu ovoj interpretaciji daje Radićevo uvjerenje da je sam atentat bio politički organiziran, a da je Račić bio tek operativac u širem planu režimskih krugova povezanih s organizacijama poput Bele ruke, Crne ruke i slobodnoga zidarstva. U prilog tome navodi se i izjava kralja Aleksandra Karađorđevića britanskom listu *The Daily Telegraph*

38 Kulundžić, 1967, 350–363.

39 Isto, 370.

40 Uvidom u stenogram rasprave objavljen u *Politici* 21. lipnja 1928. nigdje nije navedeno da je Perić napustio sabornicu u vrijeme atentata. Isto navodi i Horvat, 1942, 339–340.

41 Međutim, Horvat, 1942, 389 ne navodi da je Perić prekinuo sjednicu.

42 Radić, 1931, 67.

da se radi o „izoliranom incidentu“, što je, prema Radiću, utjecalo na tijek istrage i suđenja.⁴³

Zanimljivo je da se vremenska dimenzija prekida sjednice i reakcije predsjedavajućeg različito interpretira. Primjerice, prema zapisima Vasilija Trbića, Perić je formalno prekinuo sjednicu u trenutku kada je Račić ispalio drugi metak, odnosno dok je već nišanio prema Radiću. Suprotno tome, *Saopćenje Kluba Seljačko-Demokratske* koalicije tvrdi da je Perić napustio predsjedničko mjesto bez riječi nakon što su zastupnici Bačinić i Pavlović skočili s upozorenjem pred njegov stol kada su primijetili da Račić drži pištolj u ruci.⁴⁴ Prema ovom dokumentu, Perić je još bio na izlazu iz prostorije kad je Pernar pogođen.

Sporna je i Perićeva pasivnost u danima prije samoga atentata. Naime, 19. lipnja 1928., opozicija je zatražila da se zastupnici Popović i Račić isključe sa sjednice zbog ranije izrečenih prijetnji ubojstvom, ali Perić na taj zahtjev nije reagirao. Dodatnu težinu sumnjama daje apel zastupnika Maštrovića, koji je tog dana eksplicitno upozorio da se priprema politički zločin.

U konačnici, kombinacija proceduralnih propusta, ignoriranja eksplicitnih prijetnji i formalne mogućnosti da spriječi govor Puniše Račića, učvršćuje interpretacije koje Perića pozicioniraju kao pasivnog, ali ne i neutralnog svjedoka događaja. Njegova uloga, kako sugerira i dio literature, pokazuje kako institucionalna pasivnost u kriznim trenucima može poprimiti značenje funkcionalne suodgovornosti za političko nasilje.⁴⁵

*Dragutin Jovanović Lune: pokušaj zaustavljanja
ili fingirana intervencija?*

Važno mjesto u analizi atentata na zastupnike Hrvatske seljačke stranke 20. lipnja 1928. godine zauzima zastupnik vladajuće Radikalne stranke Dragutin Jovanović, zvani Lune. Riječ je o političaru koji se u suvremenim izvorima i kasnijim analizama pojavljuje kao osoba koja je imala specifičnu ulogu u neposrednom kontekstu atentata. Već spomenuta prijetnja upućena zastupniku Ivanu Pernaru, prema kojoj mu je Jovanović rekao: „Ako te ne ubije Račić – ubit ću te ja!“⁴⁶, jasno sugerira

43 Radić, 1931, 68–69.

44 Isto, 63.

45 Isto, 64.

46 Isto.

da je Jovanović barem anticipirao razvoj događaja ili je čak bio dio šireg plana.

Navedeni iskaz potječe iz *Saopćenja Kluba Seljačko-Demokratske Koalicije o organiziranom umorstvu dne 20. lipnja u Beogradskom parlamentu*, u kojem se Jovanoviću eksplicitno pripisuje aktivno sudjelovanje u događaju. Dokument navodi da je Jovanović u trenutku pucnjave „stajao sa jedne strane strijeljanih, prateći zločin s pažnjom, koja je od svih uočena“, te da je „čisto prostor, držeći revolver u ruci“.⁴⁷

Slične navode iznosi i Zvonimir Kulundžić, koji Jovanovića prikazuje kao svojevrsnog pomagača atentatoru Račiću, odnosno kao osobu koja je svojim ponašanjem i fizičkom prisutnošću omogućavala izvođenje zločina. Kulundžić piše da se Jovanović nalazio vrlo blizu Račića, te da je mogao imati funkciju zaštitara, odnosno tjelohranitelja, čime dodatno naglašava razinu potencijalne koordinacije između njih dvojice.⁴⁸

Navedene optužbe nisu ostale samo na političkom planu. I u svjedočenjima suvremenika Jovanovićevo ponašanje izaziva sumnju. Tako, primjerice, Vasilije Trbić opisuje da su u trenutku kada je Račić stupio na govornicu, upravo Dragutin Jovanović i Dragan Bojović bili ti koji su sumnjivo promatrali situaciju, a Jovanović je navodno držao ruke na revolveru.⁴⁹ Dodatno, zastupnik Stjepan Valjevac, svjedočeći o samom činu atentata, također potvrđuje da je Jovanović „čistio prostor“ između Račića i klupa Hrvatske seljačke stranke.⁵⁰

Nadalje, Dušan Ivančević, zastupnik koji je bio prisutan u dvorani Narodne skupštine tijekom atentata, bilježi da je u trenutku kada je Račić izvadio revolver, uz desnu govornicu stajao Jovanović, također s revolverom u ruci.⁵¹ S obzirom na takav splet svjedočanstava i komentara u historiografiji, jasno je da Dragutin Jovanović nije bio tek pasivni promatrač, nego osoba čije se djelovanje mora sagledavati u širem kontekstu političkom nasilja i atmosfere nekažnjivosti koja je prethodila atentatu. Nije nevažno naglasiti da su i Jovanović i Račić pripadali krugu političara i aktivista povezanih s ultranacionalističkim organizacijama, koje su imale čvrste veze s dvorskim i vladinim strukturama. Njihova pripadnost SRNAO-u i četničkim udruženjima dodatno pokazuje da atentat nije moguće promatrati samo kao individualni čin, već i kao

47 Isto.

48 Kulundžić, 1967, 363, 366.

49 Trbić, 1996, 232.

50 Kulundžić, 1967, 366.

51 Isto, 363.

izraz političkog nasilja koje je sustavno tolerirano i poticano od strane režima.

Liječenje i smrt Stjepana Radića: prijepori, šutnje i potencijal za nova istraživanja

U kontekstu neposrednih posljedica atentata, posebno mjesto zauzima pitanje zdravstvenoga stanja Stjepana Radića nakon ranjavanja. Radić je zadobio tešku prostrijelnu ranu u predjelu trbuha i odmah je bio podvrgnut operativnom zahvatu. Prema svjedočenju Vladimira Radića, u svojoj knjizi iznosi kako je Stjepan Radić iz male operacijske dvorane prenesen u veliku salu, gdje je operacija trajala oko petnaest minuta te je ocijenjena kao uspješna. Operaciju je izveo dr. Mile Kostić, profesor Beogradskog sveučilišta. Tijekom zahvata Radić je, prema navodima, pokazivao iznimnu pribranost i mirnoću, čak je i razgovarao s operaterima.⁵²

Dr. Kostić je novinarima *Politike* prenio i sljedeći operativni bilten: „Temperatura 38.1 a puls 116. Za sada stanje zadovoljavajuće. No g. Radić ima osim toga šećernu bolest, što može izazvati gnojenje rane i samo s te strane komplikacije mogu doći... Ja sam mu trbuh otvorio. Koliko sam mogao vidjeti crijeva nisu povrijeđena. Masna košuljica bila je povrijeđena, a unutra u trbuhu bilo je dosta krvi.“⁵³

U stručnoj literaturi ova je procjena potvrđena. Dejan Đokić navodi kako je Radić bolovao od dijabetesa, što je značajno utjecalo na proces oporavka.⁵⁴ Isto potvrđuje i Mira Kolar-Dimitrijević, istaknuvši da je bolest bila toliko izražena da je tijekom ministarskoga mandata negativno utjecala na njegovo ponašanje i komunikaciju. Kolar-Dimitrijević navodi i primjer iz 1928. kada mu je zastupnik Radović dobio uvredu da je „pijandura“, iako je, u stvarnosti, Radić loše izgledao zbog pogoršanja dijabetesa.⁵⁵

Svetozar Pribićević u svojim memoarima dodatno je pojasnio detalje operacije, navodeći da je tijekom zahvata Radić bio pri punoj svijesti i bez narkoze, dok je dr. Kostić izvadio crijeva iz trbušne šupljine kako bi ih pregledao. Radić je, prema Pribićeviću, „junački podnio“ taj iznimno zahtjevan medicinski zahvat.⁵⁶

52 Radić, 1931, 57.

53 Kralj posećuje ranjene poslanike u državnoj bolnici, *Politika* 25/7233, 1928, 4.

54 Đokić, *Zločin u skupštini*.

55 Kolar-Dimitrijević, 2018, 6, 11.

56 Pribićević, 1952, 63.

Unatoč teškoj dijagnozi i opasnoj rani, inicijalni oporavak tekao je ohrabrujuće. Marija Radić u članku *Zadnji dani predsjednika Radića* iznosi kako je masno tkivo zaustavilo metak, čime je spriječeno prodiranje u vitalne organe. Prema njezinim zabilješkama, Radić je bio u dobrom stanju, optimističan i svakodnevno sve vitalniji. Petog dana prestale su mu halucinacije, temperatura mu je padala, i iako su se liječnici pribojavali njegovog pulsa, najavljivali su mu izlazak iz bolnice. Radić je doista pušten iz bolnice 8. srpnja, a narod ga je svečano dočekao u Zagrebu. Desetak dana kasnije stanje mu se dodatno poboljšalo, što su potvrdili i pozvani liječnici.⁵⁷

Međutim, 23. srpnja počinju zdravstvene komplikacije. Radić doživljava reumatične bolove, nesanicu i slabiju probavu. Unatoč pogoršanju, i dalje je politički aktivan te održava sjednice i komunikaciju sa sudskim tijelima. U srijedu, 25. srpnja, zdravstveno stanje se dodatno komplicira: pojavljuju se nesvjestice, halucinacije, a premda se stanje privremeno stabiliziralo, Radić se naglo pogoršao nakon odlaska na rendgenski pregled. Od tada slijedi pad vitalnih funkcija, stalna nesanica i slab apetit. Njegovo je stanje liječnički konzilij 7. kolovoza opisao kao „ozbiljno, ali stabilno“, uz mogućnost naglog pogoršanja.⁵⁸

Stjepan Radić preminuo je 8. kolovoza 1928. prema izvješću dr. Hallea, koji je istaknuo da je smrt uslijedila naglo uslijed srčanog popuštanja, unatoč primjeni kisika i lijekova. Halle navodi da je neposredni uzrok smrti bila embolična opstrukcija arterije pulmonalis, izazvana trombozom u desnom srcu. Taj nalaz potvrđuje i prof. Jurak koji je obavio obdukciju.⁵⁹

O značaju zdravstvenoga stanja Radića kao političkog aktera govori i činjenica da su se uz njegov krevet okupljali najugledniji tadašnji liječnici, među kojima dr. Wenckenbach iz Beča i dr. Romberg iz Münchena. Čak je i operater dr. Kostić ostao u kontaktu kako bi pratio tijek oporavka. Posljednji dani donose i zanimljivo svjedočanstvo dr. Hallea o vlastitom stanju sličnom paralizi i halucinaciji, koje se dogodilo dok je bio u sobi pored Radićeve. Halle ovo iskustvo ne interpretira medicinski, ali ga bilježi kao zanimljiv fenomen, što je detaljnije opisano kasnije u ovom radu.⁶⁰

Važan izvor za razumijevanje zdravstvenoga stanja Stjepana Radića nakon atentata i neposredno uoči njegove smrti predstavlja

57 Radić, 1931, 97–99.

58 Horvat, 1942, 411.

59 Halle, 1997, 244.

60 Isto.

prikaz što ga donosi Rudolf Horvat, pozivajući se na izvješće skupine liječnika koji su nadzirali Radićevo liječenje. U njemu se izričito povezuje razvoj Radićeve zdravstvene komplikacije s ranom zadobivenom u atentatu i posljedičnom kirurškom intervencijom: „Kada se promotri zdravstveno stanje prije zadobivene ozljede i stanje nakon te ozljede i operacije, proizlazi, da se laka šećerna bolest, koja nije pokazivala nikakvih primjetljivih smetnja u drugim organima, naglo pogoršala poslije atentata; a srce, koje je do toga vremena radilo bez smetnje, pokazalo je odmah poslije atentata znakove naglog oslabljenja, te je konačno uslijed toga dovelo do smrti. Prema tomu je uzrok smrti u uzročnoj vezi sa zadobivenom ozljedom i uslijed iste potrebnom operacijom.”⁶¹ Takva interpretacija ukazuje na koincidenciju između psihofizičkoga šoka, ranjavanja i dekompenzacije kroničnih bolesti, ponajprije dijabetesa, koji je, iako prethodno klinički stabilan, očito znatno otežao oporavak i zakomplicirao postoperativni tijek.

Važan doprinos ovom pitanju dao je i Radićev osobni liječnik, ranije spomenuti Bruno Halle, koji je 1971. godine napisao sjećanja o posljednjim danima života svojega pacijenta, objavljena 1997. pod naslovom *Sjećanja na smrt Stjepana Radića*. U tom rukopisu Halle eksplicitno navodi kako je Radić 8. kolovoza 1928. preminuo od posljedica atentata. Iako je operativna rana uredno zacijelila, Halle bilježi niz medicinskih komplikacija koje su uslijedile zbog dijabetesa i oslabljene srčane funkcije. Liječenje je, prema njegovu zapisu, uključivalo inzulinsku terapiju i digitalis, uz strogo reguliranu dijetu. „Pacijent je uz dijetu od lijekova uglavnom dobivao inzulin zbog šećerne bolesti i preparate Digitalisa za srce. Hranu mu je priređivala i donosila njegova supruga.”⁶² Osobito se ističe podatak da je operaciju izveo dr. Kostić iz Beograda, koji je i poslije operacije povremeno pratio tijekom oporavka. Zanimljiv je podatak da je Radićeva smrt uslijedila nakon iznenadne epizode teškoća u disanju i cijanotičnosti, a kao neposredni uzrok navodi se, kao što smo ranije istaknuli, embolijska opstrukcija arterije pulmonalis uslijed tromboze u desnom srcu.⁶³

Halleov rukopis sadrži i zanimljive elemente osobnog iskustva koji ilustriraju ozračje i napetost posljednjih dana Radićeva života. Opisuje jedan svoj san ili halucinaciju u kojoj je, u stanju između sna i jave, imao osjećaj ukočenosti i nemogućnosti kretanja, uz vizije povorke

61 Horvat, 1942, 413.

62 Halle, 1997, 244.

63 Isto, 246–247.

ljudi u sobi. Medicinska sestra koja ga je probudila navodno je rekla da je bio „blijed kao krpa, a oči su mu se jako rastvorene neobično caklile“. ⁶⁴ Iako Halle nije ponudio medicinsko tumačenje tog stanja, u suvremenim bi se terminima takvi simptomi mogli tumačiti kao epizoda *sleep paralysis* ili čak reakcija na kronični stres, ali i potencijalne posljedice (o)trovanja.

Posebno je intrigantan i povijesno znakovit slučaj s posmrtnim tretmanom Radićevih organa. U članku o političkoj kulturi i kultu Radića, Stipica Grgić navodi da su mu tijekom obdukcije izvađeni mozak i srce. Grgić piše da je možda riječ o gesti usmjerenoj prema eventualnim forenzičkim analizama zbog sumnje u trovanje, što bi uputilo na ozbiljnost tadašnjih političkih tenzija i nepovjerenje u službene verzije događaja. Ipak, vjerojatnije je da su organi bili pohranjeni za muzejske i memorijalne svrhe, što se uklapa u širi narativ mitologizacije Radićeve smrti i njegova simboličkog značenja za hrvatsku političku kulturu. ⁶⁵ Unatoč maloj vjerojatnosti stvarnog trovanja, otvoreno je ostavljeno pitanje sigurnosnih okolnosti u kojima se Radić nalazio i mogućih teorija zavjere koje su pratile njegov boravak u bolnici i smrt.

Zaključno, svi dostupni medicinski i historiografski izvori potvrđuju da je Radićeva smrt nastupila kao posljedica kompleksne kliničke slike u kojoj su se isprepleli izravna trauma, pogoršanje dijabetesa i embolijska komplikacija. No politički i simbolički značaj ovoga slučaja daleko nadilazi kliničke parametre i ostaje potencijalnim predmetom budućega proučavanja u okviru medicinskih znanosti.

Ideologizacija zapisnika saslušanja Stjepana Radića o atentatu u Narodnoj skupštini?

Pitanje autentičnosti i interpretacije zapisnika saslušanja Stjepana Radića nakon atentata u Narodnoj skupštini jedno je od ključnih mjesta u analizi načina na koji je politička elita manipulirala izvornim dokumentima u funkciji konstruiranja narativa. Prema dostupnim izvorima, danas su poznate najmanje tri različite verzije zapisnika Radićeva iskaza. Dvije od njih objavljene su tijekom postojanja Nezavisne Države Hrvatske (NDH), i to u različitim političko-publicističkim kontekstima, dok je treću verziju objavila Josipa Paver 1972. godine, pozivajući se na arhivsku građu iz fundusa Arhiva

⁶⁴ Isto, 248.

⁶⁵ Grgić, 2010, 732.

Hrvatske, koja je otkupljena od Radićeva sina.⁶⁶ Paver zapisnik smatra sadržajno najcjelovitijim i zaključuje kako je riječ o vjerojatnoj kopiji izvornika, iako nije potpisan ni parafiran. Njezina tvrdnja temelji se na lingvističkoj i stilističkoj analizi iskaza, za koji navodi da nedvojbeno odgovara Radićevu karakterističnom izražavanju.

Usporednom analizom navedenih verzija moguće je detektirati značajne razlike koje svjedoče o različitim interpretativnim, pa i ideološkim intervencijama u tekst zapisnika. Na primjer, u verziji objavljenoj u NDH-ovu časopisu *Danas* izostavljeno je ime Svetozara Pribićevića u pasusu u kojem Radić navodi: „Vukičevićev list »Jedinstvo« donio je početkom lipnja članak potpisan od svog urednika gdje se pozivlje, dokazuje i tvrdi, da je apsolutni državni interes, da se Stjepan Radić i Svetozar Pribićević ubiju.”⁶⁷ U verziji koju je objavila Josipa Paver, ime Pribićevića također je uvršteno, ali precrtano crvenom olovkom, što sugerira uredničku cenzuru. Time se ukazuje na mogući pokušaj da se ukloni aluzija na političku odgovornost srpskog političkog kruga bliskog beogradskom dvoru.

Slična manipulacija primjetna je i u kontekstu Radićeve tvrdnje o audijenciji Puniše Račića. U Paverinoj verziji navodi se da je Račić dva mjeseca prije atentata bio na dvosatnoj audijenciji, no bez navođenja sugovornika. Međutim, u verzijama objavljenim u *Danas* i kod Rudolfa Horvata eksplicitno se dodaje da se audijencija dogodila „kod kralja Aleksandra”. Kod Paver je naknadno nadopisano da se audijencija odnosi na kralja⁶⁸, što pokazuje kako su različite verzije iskaza dopunjavane u skladu s ideološkim potrebama – u ovom slučaju da se implicira izravna ili barem moralna odgovornost kralja za atentat.

Posebno značajno pitanje tiče se odnosa Radića prema Puniši Račiću prije atentata. Naime, u Paverinoj verziji zapisnika zabilježeno je da je Radić, unatoč sumnjama u izbornu regularnost, bio za to da se ovjeri Račićev mandat u Skupštini.⁶⁹ Ova izjava u potpunosti izostaje u Horvatovoj verziji, što može ukazivati na pokušaj da se umanjí Radićeva prethodna spremnost na institucionalnu suradnju i da se pojača opreka između njega i atentatora.

Najmarkantniji primjer manipulacije nalazi se u etnopolitičkom kodiranju atentata. Paverin tekst, iako aludira na pripremljenost pojedi-

66 Paver, 1972, 165–166.

67 Isto, 172.

68 Isto, 173.

69 Isto, 174.

nih zastupnika i žandarma na oružani obračun, ostaje unutar šireg političkog rječnika („zastupnici S.D. koalicije“, „prečani“), dok verzije objavljene u NDH otvoreno etniziraju nasilje, koristeći formulacije poput „svi zastupnici hrvatskoga naroda“ (Horvat) ili „opći pokolj svih Hrvata u skupštini“ (*Danas*). Ovdje je jasno vidljiva ideološka instrumentalizacija povijesnog dokumenta, kojom se pokušava oblikovati narativ o sustavnom srpskom nasilju nad Hrvatima kao kolektivitetom.⁷⁰

Kritičkom usporedbom triju verzija zapisnika može se zaključiti kako je politički kontekst u kojem su pojedine verzije objavljene odigrao ključnu ulogu u oblikovanju sadržaja. Verzije objavljene u NDH-u, vremenu koje je snažno obilježeno propagandnim diskursom, koriste atentat kao sredstvo za jačanje narativa o srpskoj prijetnji i opravdanje tadašnjeg režima. Paverina verzija, iako također nosi uredničke intervencije, u većoj mjeri čuva sadržajnu cjelovitost i predstavlja vrijedan izvor za rekonstrukciju Radićeva svjedočenja i za znanstvenu analizu političkih okolnosti koje su dovele do atentata. Radikalnost ideoloških reinterpetacija atentata i Radićeve političke simbolike vidljiva je i u suvremenom kontekstu, primjerice u činjenici da je u okupiranom Vukovaru 1992. godine Ulica Stjepana Radića preimenovana u Ulicu Puniše Račića, čime je simbolički izvršena potpuna inverzija žrtve i počinitelja u prostoru javnoga pamćenja.

Ova analiza pokazuje koliko je važno interdisciplinarno pristupiti povijesnim dokumentima – kombinirajući historiografske, filološke i političko-komunikacijske metode – kako bi se razotkrile slojevitte manipulacije i konstruirani narativi. Istodobno, ova studija slučaja ilustrira kako selektivno objavljivanje, prepravljanje i komentiranje povijesnih izvora može oblikovati kolektivno pamćenje i legitimirati političke projekte.

Kultura sjećanja i pitanje groba Stjepana Radića

Kultura sjećanja u suvremenoj historiografiji ne obuhvaća isključivo memorijalne spomenike, nazive ulica i javne komemoracije, već i mjesta posljednjeg počivališta povijesno važnih pojedinaca. Grobovi političkih lidera, osobito onih koji su ostavili dubok trag u nacionalnoj povijesti, često postaju mjesta simboličke artikulacije kolektivnoga identiteta, sjećanja i ideološke interpretacije prošlosti.⁷¹ U tome smislu, grob Stjepana Radića i drugih lipanjskih žrtava na Mirogoju – zajedno s

⁷⁰ Isto, 175.

⁷¹ Assmann, 1999, 5–7; Heller, 2001, 139–142.

grobnicom supruge Marije Radić te nekolicine istaknutih dužnosnika Hrvatske seljačke stranke – ima višestruko značenje: funkciju posljednjeg počivališta, funkciju političkoga spomen-obilježja te funkciju prostora ritualne komunikacije između prošlosti i sadašnjosti.

Sprovod Stjepana Radića, održan u kolovozu 1928., bio je jedan od najmasovnijih i najemotivnijih javnih pogreba u hrvatskoj povijesti. U narativu kolektivnog pamćenja ušao je kao izraz opće narodne tuge, ali i kao manifestacija političke solidarnosti i otpora prema centralističkoj beogradskoj vlasti.⁷² Grob Stjepana Radića tijekom desetljeća ostao je mjesto hodočašća, osobito u vrijeme obilježavanja obljetnica njegove smrti.⁷³ Međutim, analiza konkretne materijalne situacije groba pokazuje da njegova simbolička važnost nije uvijek bila praćena primjerene institucionalne ili državne skrbi.

U svojoj poznatoj monografiji, publicist i povjesničar Zvonimir Kulundžić detaljno piše o zapuštenosti Radićeva groba u vrijeme socijalističke Jugoslavije. Kulundžić je sredinom 1968. godine fotografirao nadgrobno obilježje na mirogojskim arkadama i ukazao na to da je ono u stanju neodržavanosti: slova na spomen-ploči bila su otpala, ploča oštećena, a cjelokupan prostor groba ostavljao je dojam zapuštenosti, neprimjerene značaju osobe koja je ondje pokopana.⁷⁴ Kulundžićevi napisi i javne intervencije u tom su razdoblju snažno doprinijeli pokretanju javne akcije uređenja grobnoga mjesta.⁷⁵

U ljeto 1968. provedena je restauracija groba, pri čemu je posebno istaknuto postavljanje biste Stjepana Radića kao nadgrobnog spomenika. Ipak, valja primijetiti da je konačno rješenje bilo bitno skromnije u odnosu na ono što je Kulundžić zagovarao. On je, naime, zahtijevao monumentalniji i umjetnički zahtjevniji memorijal koji bi dostojnije obilježio političku i nacionalnu ulogu Stjepana Radića u hrvatskoj povijesti. Njegove su inicijative, kako sam piše, nailazile i na određene otpore, što otvara pitanje je li riječ bila samo o urbanističko-umjetničkom pitanju, ili i o suptilnim ideološkim otporima prema afirmaciji Radićeve političke ostavštine u socijalističkom kontekstu.⁷⁶

72 Biondich, 2000, 248–251.

73 Isto, 255–256.

74 Kulundžić, 1971, 54–55.

75 Isto, 59.

76 Isto, 63.

U tom je smislu priča o Radićevu grobu simptomatična za šira pitanja kulturne i političke memorije u socijalističkoj Jugoslaviji. Kulundžićeva nastojanja da se Radićev grob uredi ne mogu se promatrati samo kao pitanje građanske inicijative ili pietetne geste, nego i kao borba za pravo na sjećanje koje nije u cijelosti kontrolirano od strane režimske interpretacije prošlosti. Očigledno je da su grobna mjesta političkih vođa – pogotovo onih koji nisu pripadali hegemonijskom diskursu – nerijetko postajala točke napetosti između povijesnog značenja i institucionalnog zaborava.

Zaključak

Atentat počinjen u beogradskoj Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. godine, u kojem su ubijeni i ranjeni hrvatski zastupnici iz redova Hrvatske seljačke stranke, a nakon kojega je uslijedila i smrt vođe stranke Stjepana Radića, predstavlja jedan od najpotresnijih i najviše politiziranih događaja u hrvatskoj i jugoslavenskoj političkoj povijesti. Ovaj čin nasilja nije bio samo politički zločin, nego i duboki simbol sistemskog nerazumijevanja, nasilne centralizacije i poraza pokušaja demokratskog dijaloga u prvoj jugoslavenskoj državi.

Analizom različitih interpretacija i izvora o atentatu, njegovim akterima, prijemcima u vezi s liječenjem i smrću Stjepana Radića, kao i kasnijim pokušajima ideološkog tumačenja i manipulacije tim događajem, u ovome je radu pokazano kako historiografska i politička obrada ovoga atentata još uvijek nije iscrpljena, niti je konsenzualna. Suprotno tomu, riječ je o događaju koji se i dalje koristi za učvršćivanje određenih identitetskih narativa, političkih mitologema i kulturnih obrazaca pamćenja.

Novi doprinos ovoga rada očituje se u komparativnoj analizi triju ključnih pristupa odgovornosti za atentat: onih koji atentat promatraju kao individualni čin političkoga ekstremizma (primjerice kod Mire Kolar-Dimitrijević), onih koji u njemu vide širi državni projekt eliminacije hrvatskoga vođe (Vladimir Radić, Zvonimir Kulundžić), te onih koji kroz analizirane izjave, zapisnike i interpretacije otvaraju prostor za hipotezu o sustavnoj političkoj organizaciji atentata iz samoga vrha režima. U svim tim pristupima razvidan je izostanak jednoznačnoga zaključka, ali

je istodobno očita i snažna potreba da se događaju pripiše strukturirana i ideološki motivirana pozadina.

Osobit znanstveni izazov predstavlja i pitanje autentičnosti dokumentacije vezane uz Radićevo saslušanje, njegovu medicinsku skrb te nejasnu institucionalnu reakciju na smrt osobe koja je bila simbol demokratskoga i nenasilnog otpora unitarističkoj politici. Nedostatak javne obdukcije, nepostojanje neovisnoga liječničkog izvješća i općenita šutnja državnih vlasti u danima nakon Radićeve smrti dodatno su pojačali sumnje i otvorili prostor za politizaciju narativa. U kontekstu znanstvene rekonstrukcije, ovaj rad upućuje na potrebu korištenja ne samo političko-historiografskih metoda, već i interdisciplinarnih pristupa koji uključuju političku antropologiju, medicinu i kulturološku analizu diskursa.

Osim analize samog čina atentata i njegove neposredne političke posljedice, rad je ukazao i na važnost materijalnih manifestacija kulture sjećanja – u prvom redu kroz osvrt na stanje Radićeva groba. Zapuštenost, neoznačenost i institucionalna nebriga za mjesto počinka političkoga vođe svjedoče o dugotrajnom zanemarivanju hrvatskoga političkog nasljeđa u jugoslavenskom kontekstu. Ovdje se otvorilo važno pitanje odnosa države prema simboličkim prostorima pamćenja i selektivnosti komemorativne prakse.

Znanstveno i metodološki gledano, ovaj rad potvrđuje kako povijesni događaji visoke emocionalne i političke nabijene vrijednosti zahtijevaju višestruko čitanje – uključujući analizu izvora, diskursa, simboličkih praksi, institucionalnih reakcija i narativa koji se formiraju tijekom vremena. Atentat i smrt Stjepana Radića nisu samo prošlost, nego i procesi s dugim trajanjem u političkom pamćenju, školskim kurikulumima, kolektivnim identitetima i kulturnim reprezentacijama.

Na temelju svega prikazanog, može se zaključiti da je atentat u Narodnoj skupštini simbol jednog sustava koji nije mogao izdržati pluralizam mišljenja, nacionalnu raznolikost ni ravnotežu političkih snaga. Smrt Stjepana Radića nije samo biografski završetak jednoga izuzetnog političkog djelovanja, već i početak jednog mitologiziranog poglavlja hrvatske političke povijesti koje ni danas nije zatvoreno. U tom smislu atentat iz lipnja 1928. može se sagledati i kao kulminacija procesa započetih još 1918., u kojima je političko nasilje postalo prihvatljiv ob-

lik borbe, a radikalski režim u opozicijskim vođama poput Radića i Pribićevića vidio je dugoročnu prijetnju svojoj hegemoniji.

Upravo zato ova tema ostaje otvorena za daljnja znanstvena istraživanja: kako u arhivskome smislu – kroz mogući pronalazak novih izvora – tako i u interpretacijskom smislu, kroz revalorizaciju kulturnih i političkih procesa koji su uslijedili nakon lipnja 1928. Ovaj rad želi tome pridonijeti – ne presudama, nego pitanjima. Ne mitovima, nego analizom. Ne završetkom, nego nastavkom znanstvenoga dijaloga. Način na koji kolektivno tumačimo i interpretiramo atentat na Stjepana Radića pokazuje ne samo kako se oblikuje nacionalna memorija, već i kako se kroz historiografiju artikuliraju suvremene političke i identitetske tenzije.

Conclusion

The assassination committed in the Belgrade National Assembly on June 20, 1928, in which several Croatian representatives from the Croatian Peasant Party were killed and wounded - and which was followed by the death of the party's leader, Stjepan Radić - represents one of the most shocking and politically charged events in Croatian and Yugoslav political history. This act of violence was not only a political crime but also a profound symbol of systemic misunderstanding, violent centralization, and the failure of democratic dialogue in the first Yugoslav state.

By analyzing various interpretations and sources about the assassination, its perpetrators, the controversies surrounding Stjepan Radić's treatment and death, as well as later ideological interpretations and manipulations of the event, this paper demonstrates that the historiographical and political treatment of the assassination remains neither exhausted nor consensual. On the contrary, it continues to serve as a means of reinforcing certain identity narratives, political mythologies, and cultural patterns of remembrance.

The new contribution of this study lies in its comparative analysis of three key approaches to the question of responsibility for the assassination: those that view it as an individual act of political extremism (as in the works of Mira Kolar-Dimitrijević); those that interpret it as part of a broader state project to eliminate the Croatian leader (Vladi-

mir Radić, Zvonimir Kulundžić); and those that, through the analysis of testimonies, minutes, and interpretations, open the possibility of a systematic political organization of the attack orchestrated by the regime's upper ranks. Across all these perspectives, the absence of a definitive conclusion is evident, yet so too is the strong need to ascribe to the event a structured and ideologically motivated background.

A particular scholarly challenge lies in assessing the authenticity of the documentation related to Radić's interrogation, his medical care, and the ambiguous institutional response to the death of a man who had become a symbol of democratic and non-violent resistance to unitarist politics. The lack of a public autopsy, the absence of an independent medical report, and the general silence of state authorities in the days following Radić's death further deepened suspicions and opened space for the politicization of the narrative. In the context of scholarly reconstruction, this paper points to the need for an interdisciplinary approach that combines political historiography with political anthropology, medical history, and cultural discourse analysis.

Beyond the analysis of the assassination itself and its immediate political consequences, the paper also highlights the importance of material manifestations of the culture of remembrance - most notably through an examination of the condition of Radić's grave. The neglect, lack of marking, and institutional indifference toward the resting place of this political leader testify to the long-standing disregard of Croatian political heritage within the Yugoslav context. This raises an important question about the state's relationship to symbolic spaces of memory and the selectivity of commemorative practices.

From a scientific and methodological standpoint, this research confirms that historical events of high emotional and political intensity require multiple readings - including analyses of sources, discourse, symbolic practices, institutional reactions, and evolving narratives over time. The assassination and death of Stjepan Radić are not merely episodes of the past but enduring processes within political memory, school curricula, collective identities, and cultural representations.

Based on all of the above, it can be concluded that the assassination in the National Assembly symbolizes a system unable to sustain pluralism of thought, national diversity, or a balance of political power.

The death of Stjepan Radić is not merely the biographical end of an extraordinary political life, but also the beginning of a mythologized chapter in Croatian political history that remains open to this day. In this sense, the June 1928 assassination can be seen as the culmination of processes that began as early as 1918 - processes in which political violence became an acceptable form of struggle, and the Radical regime perceived opposition leaders such as Radić and Pribićević as long-term threats to its hegemony.

For these reasons, this topic remains open to further scholarly inquiry both archival, through the potential discovery of new sources, and interpretative, through the re-evaluation of the cultural and political processes that followed June 1928. This paper seeks to contribute to that effort - not through verdicts, but through questions; not through myths, but through analysis; not through closure, but through the continuation of scholarly dialogue. The way we collectively interpret and understand the assassination of Stjepan Radić reveals not only how national memory is shaped, but also how historiography articulates contemporary political and identity tensions.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- HR-HDA-1361/AI-1, Analitički inventar zbirke HR-HDA-1361, *Cenzura i zabrana tiska: 1913–1941: (Grupa XVIII)*.
- „Kralj posećuje ranjene poslanike u državnoj bolnici“, *Politika* XXV/7233, 21. juna 1928, Beograd.
- „Ubistvo Pavla Radića i dr. Basaričeka: Narodni poslanik Puniša Račić ubija iz revolvera dr. Basaričeka i Pavla Radića. — Teško su ranjeni g. dr. St. Radić, dr. Pernar i Grandža. — Puniša Račić se sâm predao policiji“, *Politika* XXV/7233, 21. juna 1928, Beograd.
- Halle, Bruno. „Sjećanja na smrt Stjepana Radića“, *Historijski zbornik* 1/50, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 1997, 243–248.
- Horvat, Rudolf. *Hrvatska na mučilištu*. Kulturno-historijsko društvo Hrvatski rodoljub, Zagreb 1942.

- Paver, Josipa. „Još jedna verzija zapisnika saslušanja Stjepana Radića o atentatu u Narodnoj skupštini u Beogradu 20. lipnja 1928.“ *Časopis za suvremenu povijest* 1/4 Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1972, 165–177.
- Pribičević, Svetozar. *Diktatura kralja Aleksandra*. Prosveta, Beograd 1952.
- Radić, Vladimir. *Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa. Obranjeno kao dizertacija na Školi visokih međunarodnih nauka mjeseca svibnja 1931*. Pariz, bez god. (1931.?).

Literatura

- Assmann, Aleida. *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, C.H. Beck, München 1999.
- Đokić, Dejan. *Zločin u skupštini*, <https://pescanik.net/zlocin-u-skupstini/> (31. 5. 2025).
- Grgić, Stipica. „Radić nakon Radića: Stvaranje kulta heroja Stjepana Radića (1928–1934).“ *Časopis za suvremenu povijest* 3/42, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010, 723–748.
- Heller, Agnes. „Cultural Memory, Identity and Civil Society“, *International Politics and Society* II/2001, Friedrich-Ebert-Stiftung, Berlin 2001, 139–142.
- Janjatović, Bosiljka. „Hrvatska 1928–1934. godine: vrijeme organiziranih političkih ubojstava“, *Povijesni prilozi* 13/13, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1994, 219–244.
- Janjatović, Bosiljka. *Stjepan Radić: progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo: 1889–1928*, Dom i svijet, Zagreb 2003.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Višestruki razlozi atentata na vođu HSS-a Stjepana Radića 1928. godine (U povodu obilježavanja 90-godišnjice atentata u Narodnoj skupštini u Beogradu).“ *Cris: Časopis Povijesnog društva Križevci* 1/20, Povijesno društvo Križevci, Križevci 2018, 5–15.
- Kulundžić, Zvonimir. „O vezama frankovaca i radikala od god. 1918. do 1941.“ *Historijski zbornik* 1–4/17, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 1964, 311–317.
- Kulundžić, Zvonimir. *Atentat na Stjepana Radića*. Stvarnost, Zagreb 1967.

- Kulundžić, Zvonimir. *Živi Radić. Uoči stote obljetnice rođenja hrvatskog velikana*. Nezavisno autorsko izdanje 1971.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada P. I. P. Pavičić, Zagreb 1999.
- Perović, Latinka. *Ubistvo Radića*, <https://pescanik.net/ubistvo-radica/> (14. 2. 2025).
- Rašeta, Boris. *Teško ime Puniša*, <https://www.portalnovosti.com/teko-ime-punisa/> (28.5.2025).
- Šehić, Nusret. *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941). Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1971.
- Trbić, Vasilije. *Memoari*, knjiga 2, BIGZ, Beograd 1996.